

Jerca Vodušek Starič

***Britanci, jugoslovanska vlada v
begunstvu in Marko Natlačen***

Vlada Kraljevine Jugoslavije maja 1941 v Jeruzalemu. V drugi vrsti prvi z leve Franc Snoj in tretji z leve dr. Miha Krek, ministra iz vrst SLS.

Britanci, jugoslovanska vlada v begunstvu in Marko Natlačen

Da bi bolje razumeli vse okoliščine, v katerih je deloval Natlačen v času vojne, je treba poznati ne le stike med Slovenijo in jugoslovansko begunsko vlado v Londonu, temveč tudi politiko Britancev do posameznih delov okupirane Jugoslavije in do Slovenije. Mogoče bo po tem zgodovinopisje lahko odgovorilo na nekatere napačne predstave v javnosti o okoliščinah, ki so nastopile leta 1945. Problemi dejansko niso nastali leta 1945, ampak so se razvijali vse od začetka vojne dalje, če ne že nekoliko pred tem. Za potrebe predstavitve problema bomo ključna vprašanja in dogodke strnili v nekaj sklopov. Pred očmi moramo imeti, kar izhaja tudi iz dejstev, podanih v posameznih sklopih, da je bil položaj Slovenije izjemno težak, delno zaradi izolacije od preostalega dela Jugoslavije zaradi nastanka t. i. Neodvisne države Hrvaške aprila 1941, delno zaradi razdrobljenosti ob okupaciji, delno pa tudi zaradi notranjepolitičnih trendov.

Kot vemo, se je v prvem obdobju druge svetovne vojne, ko Jugoslavija še ni bila okupirana, britanski premier Winston Churchill osredotočil na to, da bi Jugoslavijo čim dlje ohranil nevtralnno, da bi Special Operations Executive (SOE) tam izvedel čim več sabotažnih dejanj proti silam osi in da bi pripravil pogoje za čas okupacije Jugoslavije, ki je neizogibno prihajal, česar so se zavedali vsi vpleteni. Ko so britanski obveščevalci ocenjevali Jugoslavijo v letih 1940–41, so večino besed namenjali srbskim strankam, ki so kazale pripravljenost, da se vključijo v podtalni boj proti silam osi, in razmeram na Hrvaškem; tema je bilo posvečenih v poročilu šest strani, medtem ko je bila Slovenija deležna odstavka ali dveh. Za razmere v Sloveniji so po navadi menili približno takole: daleč najpomembnejša stranka v Sloveniji so klerikalci, ki so organizirani po politično-verskih povezavah in so kot taki učinkoviti. Njihov prejšnji voditelj dr. Anton Korošec je bil sumljiv zaradi povezav z Rimom, toda dvomimo, da je bil kdaj pronemški. Ocenili so, da je bil po smrti Frana Kulovca ‚glava‘ stranke dr. Alojzij Kuhar, čeprav je bil nominalni vodja dr. Miha Krek. Poleg tega so menili, da so klerikalci konsistentno držali skupaj jugoslovansko državo in da je bila vlada Cvetković-Maček reprezentativna tako za Slovenijo kot za Hrvaško, ne pa za Srbijo ter da so slovenski klerikalci in hrvaška HSS dejansko vodili državo, pomembne odločitve pa je potrjeval še princ regent Pavle. Ko se je od januarja 1941 dalje začel močno povečevati pritisk sil osi na Jugoslavijo, sta stranki, kljub temu da

sta bili protinemški, vztrajali, da je nevtralnost treba ohraniti; Slovenci naj bi bili bolj trdno protinemški in obe vodilni slovenski stranki sta se dobro zavedali posledic sprejema tripartitnega pakta – a kljub temu so Slovenci takoj stopili na stran Srbov pri oblikovanju nove vlade.¹ Ko so potem ocenjevali Simovičevo vlado oziroma kraljevo begunsko vlado v Londonu, so britanski obveščevalci takoj opazili, da je uspela bolj reakcionarna, srbsko imperialistična struja v vladi vzpostaviti dobre odnose s slovenskimi klerikalci.² Ocenjevali so tudi, da je eden od treh podpredsednikov vlade Krek, sposoben in pošten mož, ki ga v veliki meri usmerja namestnik vodje stranke dr. Kuhar – takoj so opazili tudi »rivalitstvo« med slovenskimi klerikalnimi ministri in dr. Ivanom Čokom.³ Da ni šlo za le za rivalstvo, ampak za Čoka osebno, lepo kaže dejstvo, da je nekaj mesecev pozneje Krek »z vsem srcem podprl predlog«, da v vlado vstopi dr. Boris Furlan. Ko je šlo za sklepanje zavezništev v podtalnem delovanju in priprave za delovanje pod okupacijo, so se Britanci, kot vemo, v Sloveniji osredotočili na liberalne kroge in jim priskrbeli opremo najprej za sabotaže in nato za ohranjanje ilegalnih stikov. Kot je znano in vedno znova potrjeno v fondih, ki jih še odpirajo v Londonu, je bil stik s Slovenijo v izključni domeni Secret Intelligence Servicea (SIS oz. MI6) in ne SOE.⁴ SIS je občasno dovolil uporabo svojih radijskih zvez tudi SOE in SOE je vedel, da ima SIS zveze s Slovenijo in Hrvaško, toda vsebine teh zvez ni poznal. Ko so se avgusta 1942 še dogovarjali, ali bo operacije v Sloveniji izvajal SOE London ali Kairo, ki je trdil, da nima stika, je London pisal: »Razmere so dodatno zapletene, ker so edine obstoječe komunikacije med Slovenijo in Londonom možne edinole skozi ‚C‘ (SIS – op. J. V. S.) ali Kreka.«⁵

Po okupaciji Jugoslavije so kako leto in pol (vse do Natlačenove smrti) na vnovično vzpostavitev zvez in pomoč zaveznikov močno vplivali vojni položaj in premajhne tehnične zmožnosti. Zaradi napada na Pearl Harbor, nemške ofenzive v severni Afriki, ki je grozila, da bodo SOE evakuirali iz Kaira v Palestino, pa napada na Malto ipd. sta zunaj dometa ostali predvsem Slovenija in Hrvaška, saj so za stike z bolj oddaljenimi kraji v SOE potrebovali letala Liberator (in to ustrezno prirejena z dodatnimi tanki za gorivo) in podmornice, ki se jim vojska v teh razmerah ni mogla odpovedati.

¹ The National Archives (United Kingdom) (NA UK), HS 5/938, Glenovo poročilo 17. 11. 1941, str. 7–10.

² NA UK, HS 5/965, poročilo 9. 6. 1941.

³ NA UK, HS 5/938, Glenovo poročilo 17. nov. 1941, str. 7–10. O tem, da se mnogi politiki niso strinjali z obnašanjem Čoka osebno in da ni šlo za idejo, ki jo je zastopal, je dokumentacije kar nekaj.

⁴ Jerca Vodušek Starič: Slovenski špijoni in SOE 1938–1942. Ljubljana 2002 (dalje Vodušek Starič, Slovenski špijoni in SOE).

⁵ NA UK, HS 5/919, tel. Iz Londona v Kairo, 10. 8. 1942.

Problem glede radijskih zvez med Jugoslavijo in Kairom oziroma Londonom se je vlekel od začetka okupacije in vse v leto 1942. Vemo, da so bile na začetku več ali manj prekinjene vse zveze, tudi kurirske. Ko so vzpostavili stik z Mihailovičem, je za zaveznike postalo problematično to, da niso imeli neposredne in nepristranske zveze z drugimi kraji v Jugoslaviji; lahko so jih dosegli le prek Mihailovičevega štaba, ki je upravljal oddajnike SOE, ki so jim jih pustili ob zlomu. Na razpolago so bile le radijske oddaje BBC-ja, medtem ko so bila sporočila iz Jugoslavije zelo redka. Decembra 1941 so izgubili še zvezo z Mihailovičem in Hudsonom, ki je začela znova delovati šele konec marca 1942. Do takrat so poslali v Jugoslavijo še dve misiji, med njima tisto Stanka Rapotca, ki naj bi navezal stike s severom države.

Jeseni 1941, ko se je v Sloveniji že dogajal notranjepolitični razcep, so Britanci šele začeli oblikovati svojo politiko do Jugoslavije oziroma njenih posamičnih narodov. SOE na Bližnjem vzhodu se je v začetku decembra 1941 pritožil v Foreign Office (FO), da bi morali pri delu SOE sodelovati tudi pripadniki drugih zavezniških držav, da pa ima težave z rekrutiranjem Grkov, Poljakov in Jugoslovanov, ker se ti ne zavedajo, da neposrednega stika in dela na terenu ne morejo izvajati britanski državljani. Do srede avgusta 1942 so tako nameravali rekrutirati 450 Jugoslovanov, največ teh bi poslali na urjenje za radijske operaterje; vsi pa bi morali imeti možgane in pogum za sabotaže, gverilo in podobne podtalne dejavnosti, ki so naloga SOE, so zapisali.⁶ Pooblastila za vodenje operacij v Sloveniji in Hrvaški so dodelili SOE v Kairu, vendar je bila to le načelna odločitev, saj ta še dobro leto ni mogel storiti drugega kot pritoževati se, da stikov iz različnih razlogov ni mogoče vzpostaviti, med drugim tudi zaradi tega, ker niso imeli ustreznega sprejema na terenu. Zato je SOE London najprej nameraval vzpostaviti stik s Slovenijo in Hrvaško kar iz Švice. Sredi avgusta je SOE obvestil FO, da jim dotlej še ni uspelo poslati pomoči v Slovenijo, da pa upajo, da bodo to storili to jesen, ter da niso podprli OF, ker so jo šteli za partizansko gibanje.⁷ Septembra 1942 je nato sporočil, da pa lahko pošlje skupino Slovencev za infiltracijo, ko dobi primeren stik na terenu.⁸ Toda ko je jeseni 1942 minila nevarnost, da bi Kairo padel v nemške roke, so sklenili, da bo organizacijo zvez z Jugoslavijo spet prevzel SOE v Kairu.

Medtem so posamezni oficirji SOE ocenjevali, kakšna zagotovila naj bi zavezniki dali balkanskim narodom za njihovo sodelovanje v boju proti silam osi. V primeru Jugoslavije so večinoma omenjali probleme Srbije in Hrvaške. Glede Slovenije je bilo jasno le to, da je njeno mesto v Jugoslaviji, ker jo v nasprotnem primeru ogrožata Avstrija in Italija. Vsi so se zavedali, da bodo Slovenci zahtevali svoje nacionalne ozemlje od Italije in Avstrije, in eden od predvojnih oficirjev SOE v Beogradu, Julian Amery, je predlagal, da bi Slovincem dali zagotovila za južno

⁶ NA UK, HS 3/195.

⁷ NA UK, FO 317/33469/R 5488.

⁸ NA UK, HS 7/267.

Koroško, kjer je živel 100.000 Slovencev, in za Primorsko, toda brez Trsta (Istra bi bila slovenska), jim ponudili izgon nemške manjšine po vojni, saj je ta v večini sodelovala z gestapom in v peti koloni in se med okupacijo brutalno obnašala (s pripombo: verjetno bodo mnogi tudi masakrirani ob nemškem razpadu). O političnih razmerah v Sloveniji ni bilo besed.⁹ Govorilo se je tudi o možnosti balkanske federacije, zlasti zato ker so vedeli, da bosta Slovenija in Hrvaška zahtevali avtonomijo; v tako federacijo bi vstopili kot samostojni enoti poleg Srbije in Bolgarije, v najboljšem primeru še Grčije, zelo zaželeno pa bi bilo, da bi imela samostojno enoto tudi Makedonija. Vsem, zlasti Hrvatom, pa bi morali obljubiti sistem, ki bo socialno pravičen, s pošteno vlado in upravo; več o Sloveniji ni bilo omenjeno.

Glede prihodnje politike Velike Britanije do razmer v okupirani Jugoslaviji so izkušeni obveščevalci kmalu ocenili, da je najpomembnejši cilj združiti komuniste in Mihailovićevo gibanje; upali so, da je bil razlog za moskovsko spodbujanje komunistov le odraz prve nuje po pomoči v diverzijah in da ni bil ideološki ter da bo Moskva podprla združitev obeh gibanj; če pa je podpora ideološka, so menili, potem smo v nevarnosti, da bo prišlo ‚anihilacije‘ protikomunistov bodisi s strani Nemcev ali pa komunistov. »Možje, ki bodo nadaljevali upor v Srbiji, bodo tisti, ki bodo določili prihodnost Jugoslavije, in londonska vlada jih mora podpreti.«¹⁰

Že takoj so britanske službe začele presoјati naravo odporniških gibanj; pri ocenah Tita in Mihailovića so nekateri že leta 1941 opozarjali na komunistično naravo Titovega gibanja. Tako je na primer Amery nekoliko pozneje zapisal, da komunizem ni le prepričanje, ampak tudi bojni načrt (besede so bile Churchillove) in da so prav v pričakovanju druge svetovne vojne stalinistični učenjaki urili na tisoče revolucionarnih in odporniških agentov. V tem je videl tudi vzrok za primerjalno slabost oficirjev za zvezo in dva razloga za to, da ti niso mogli vplivati na značaj odporniških gibanj. Prvič so na teren prišli razmeroma pozno, ker Britanci na začetku niso imeli ne tehničnih možnosti ne izkušenj, da bi poslali dovolj veliko število oficirjev za zvezo, in drugič, ker ti oficirji niso bili profesionalci v odporništvu, kot so bili to komunisti. Življenjskega pomena je, piše, da čim prej zgradimo močno odporniško mrežo za »železno zaveso« in se soočimo z rusko »hladno vojno«; to sta bila dobesedna izraza, ki sta bila očitno v rabi že med vojno.¹¹ Sicer pa so britanski obveščevalci že za Simovićevo vlado menili,

⁹ NA UK, HS 5/146, Julian Amery: Suggestions on Policy for Yugoslavia to Masterson and Seton-Watson, 20. 10. 1941.

¹⁰ NA UK, HS 5/938, poročilo A. Glena 17. 11. 1941.

¹¹ NA UK, HS 7/209, Julian Amery: Of Resistance, kjer Amery pravi, da so jih Sovjeti najprej teoretično podkovali v revolucionarnih šolah v Moskvi, nato so po svetu pridobivali praktične izkušnje v subverzivnem in podtalnem delu in končno so nekateri pridobili tudi vojaške izkušnje na Kitajskem, v Avstriji in Španiji. Ti so se po napadu na SZ takoj priključili spontanemu odporu, in ker so imeli profesionalno znanje te vrste in notranjo disciplino, so prevzeli poveljniški vpliv nad odporom.

da ima v njej prevlado reakcionarna srbsko imperialistična struja, kot so zapisali; in kmalu so začela prihajati še poročila o Mihailovičevih velikosrbskih idejah.¹²

Treba je opozoriti tudi na to, da so se Britanci dobro zavedali represalij, ki so jih okupatorji, zlasti nemški, izvajali v zasedenih državah. Jeseni 1942 so postali pozorni tudi na vse množičnejšo nemško prakso streljanja talcev. SOE je opozoril, da je pri svojem delu zbral že veliko dokazov o grozodejstvih, in predlagal, da se po radiu objavlja, da obstaja ‚črna lista‘ Nemcev in izdajalcev, ki so ta dejanja zakrivali; iz tega je sčasoma nastala tudi pobuda za zbiranje gradiva o vojnih zločinih, prva razprava o tem je potekala v britanskem parlamentu jeseni 1942, in nato ustanovitev komisij za vojne zločine. Vendar je bil njihov glavni moto: napeti vse sile in poraziti sovražnika.

Eden od velikih problemov stika s Slovenijo in Hrvaško sta bila tudi general Mihailović in njegova t. i. ravnogorska politika.

Kot je znano, je SOE septembra 1941 poslal v Jugoslavijo prvo misijo, ki jo je vodil rudarski inženir kapetan D. T. Hudson, ki je že pred vojno delal za SOE v Beogradu. Njegova naloga je bila, da vzpostavi stik s katerim koli odporniškim gibanjem na terenu. Hudson je takoj srečal odporne, vendar partizane, ki jih je vodil Tito. Medtem so v SOE začela prihajati sporočila iz štaba Draže Mihailovića in Hudsonu so iz Londona naročili, naj prekine stik s Titom in poišče Mihailovičev štab. Mesec dni pozneje se je srečal z Mihailovićem in za leto dni postal edini tuji poročevalec o dogajanju v Jugoslaviji s terena; njegova poročila so brali v Londonu, najprej v SOE, nato pa so jih posredovali v FO. Hudson je Mihailoviću postavil pogoj, da bo dobil britansko pomoč, če ne bo napadal partizanov. Že oktobra 1941 pa je poročal, da mu Mihailović cenzurira poročila in da mu je lagal, ko je trdil, da so partizani napadli njegovo vojsko. Le z zvijačo je Hudson uspel oddati sporočilo, da se je v Jugoslaviji začela državljanska vojna, in začasno preprečiti pošiljanje pomoči iz Kaira. Obenem se je trudil ohraniti stik s partizanskim poveljstvom in konec novembra, v času nemške ofenzive na Užice, se je celo nekaj časa umikal s partizani v Sandžak in tako poročal tudi o njih. Hudson je Mihailovičeve izjave in ocene razmer označeval za pretirane, take kot na primer: »boj med mihailovičevci in partizani je spopad demokrata proti komu-

¹² Zato je britanska politična obveščevalna služba začela tudi bolj sistematično poslušati radio Svobodna Jugoslavija. Dobro so vedeli, da sovjetsko vodeni radio in komunistični tisk vodita propagando proti Mihailoviću, in zato so poleti 1942 tudi protestirali pri Sovjetih. Toda pozorni so postali po tem, ko se je proti Mihailoviću oglasil dr. Dragoljub Jovanović in ko je vlado v Londonu velikosrbskih idej oziroma odgovornosti za to, da tega ne zaustavi, obtožil še Stojan Pribičević, ki je spomladi preživel dva meseca v Londonu. Pribičević je izvor teh idej pripisoval nemški propagandi, ki so jo na zahod prek Turčije infiltrirali sumljivi kurirji in jo je nato širila predvojna beograjska oz. srbska profašistična birokracija v izgnanstvu. – NA UK, FO 317/33503/R 5606.

nistu« ali »naš boj je boj Srbov proti Hrvatom in ortodoksnih proti katolikom«. V SOE so zato kmalu Mihailovičeve trditve, med njimi tudi sporočila o okrutnostih komunistov, ocenili kot histerične; menili so, da si Mihailović želi orožje zato, da bi vzdrževal državljansko vojno, ne pa da bi zgradil močnejše jugoslovansko ali celo balkansko odporiško gibanje, kot so želeli zahodni zavezniki.¹³ Decembra 1941 so bile zveze prekinjene do marca 1942.

Ker so ostali brez zveze s Hudsonom in njegovimi prvimi poročili o državljanski vojni v Jugoslaviji, so Britanci vzpostavili stik s sovjetskim ambasadorjem v Londonu Ivanom Majskim in zaprosili Sovjetsko zvezo, naj poseže v Jugoslaviji tako, da bi vplivala na komuniste, da združijo svoje sile z nacionalisti oziroma patrioti, kot so imenovali mihailovičevce. Namen je bil, doseči nekakšen dogovor z Rusi na najvišji ravni o tem, da bi Mihailović in partizani »združili sile«, in zanj so se Britanci trudili še celo leto 1942. Z Mihailovićem pa tega vprašanja niso želeli načenjati, ker je že ob prvem poskusu pogovora o tej temi dal Hudsona na led za nekaj mesecev. Jugoslovanska vlada je sicer še naprej vztrajala, da želi ponotiti odporiško gibanje v državi. Toda ko so Britanci od zime 1941 do jeseni leta 1942 vlado spodbujali k temu, da bi izdala politično deklaracijo (Declaration of policy), s katero bi zavzela bolj odločno stališče, in da bi se postavila na čelo odpornikom v domovini, se ni zgodilo nič.

Na primeru jugoslovanske vlade in Mihailovića se tudi dobro vidi, kako močno je Britance skrbela tajnost zvez in varnost njihovih agentov in kako redkim so zaupali. Mihailoviću ne na začetku ne pozneje niso zaupali samostojne neposredne zveze z jugoslovansko vlado v Londonu kljub njenemu neprestanemu vztrajanju na tem. Jugoslovanski zunanji minister Ninčić je zato besnel.¹⁴ Že spomladi 1942 so SOE, SIS in vplivni minister jugoslovanskega dvora Radoje Knežević podpisali sporazum, da morajo zveze potekati izključno prek britanskih kanalov, z britansko šifro in z njenimi oddajniki. Britanci so bili neomajni, češ da so z veliko muko prišli do dokaj dobre šifre, za katero pa niso bili gotovi, kako dolgo bo zdržala; zavedali so se tudi, da imajo Nemci shranjene vse šifrirane telegrame. Britanska SIS in SOE sta leta 1942 večkrat ponovila stališče, kljub omahovanju v FO, da zaradi varnostnih razlogov ne bosta dovolila, da imata vlada in Mihailović svojo šifro. Sklicevali so se na to, da že imajo izkušnje, da je jugoslovanska vladna birokracija nezanesljiva, da ji iz malomarnosti uhajajo vojaške skrivnosti in da ima do tajnih vojaških informacij dostop preveliko število ljudi v njenih

¹³ NA UK, HS 5/934, Yugoslavia. SOE je ocenil, da Mihailović želi pomoč v orožju zato, da bi se boril proti Titu; pošiljali so mu sporočila (septembra 1942 celo osebno od generala Alexandra, vrhovnega poveljnika na Bližnjem vzhodu), naj izvaja sabotaže. Toda Mihailović je izvajal le manjše bojne akcije, za katere so v SOE menili, da so naredile Nemcem le toliko škode, kot je naredi komar kameli. Končno so v Jugoslavijo na Božič leta 1942 poslali Baileyja, ki naj bi med drugim zagotovil čim večjo pomoč pri zavezniškem vojaškem naporu in raziskal možnosti, da Mihailovičeva organizacija preraste v širše balkansko gibanje – razplet te zgodbe je znan.

¹⁴ Slobodan Jovanović in Momčilo Ninčić sta namreč menila, da je v raznih kairskih ustanovah, tudi v SOE, veliko takih, ki niso naklonjeni vladi in si želijo nazaj Simovića.

pisarnah; to je povzročalo stalne indiskretnosti, ki so hudo ogrožale ne le zveze (komunikacije), temveč tudi uspeh operacij v Jugoslaviji.

Jugoslovanska vlada je nato aprila 1942 le uspela Mihailoviću neposredno poslati eno pismo (obvestilo o vojaški krizi v Egiptu, ki se je začela po zamenjavi Simovića in prihodu Slobodana Jovanovića na čelo vlade) in mu naložila, naj tudi on zaprosi za neposreden stik z vlado. Pismo je povzročilo vnovično krizo med Mihailovićem in Hudsonom. Vse do jeseni 1942 se te razmere niso spremenile. Britanci so Jovanoviću vedno znova sporočali, da gre za vprašanje varnosti, s katero pri jugoslovanski vladi niso zadovoljni. London je hkrati spodbujal Jugoslovane, naj ustanovijo svoj lasten Deuxième Bureau.¹⁵ J. S. A. Pearson, šef oddelka SOE za Balkan, je vztrajal, da bi vsakršno samostojno komuniciranje med jugoslovansko vlado in Mihailovićem lahko povzročilo, da bo Mihailović razkril informacije o britanskih agentih v Jugoslaviji, in je tudi vztrajno navajal primere uhajanja podatkov.¹⁶ Nato so se septembra 1942 začeli nevarno množiti Mihailovićeve 'nepotrebni' telegrami, ki niso bili le brez vsebine (desetine telegramov z napredovanji, odlikovanji, sezname imen oseb, ki so jih ubili komunisti ipd.), ampak so bili tudi prepogosti in so kot taki preobremenjevali komunikacije ravno v času priprav na operacijo Bakla in so zato močno ogrožali šifre; ta promet je treba ustaviti, je zapisal polkovnik Pearson.¹⁷

Medtem so se od pomladi 1942 začele pojavljati ocene, da je Mihailović prav toliko kriv za razdor v Jugoslaviji kot komunisti. SOE v Kairu je že februarja sporočal, da nimajo dokazov, da bi uporniške sile, ki se borijo proti silam osi v Jugoslaviji, priznavale vlado v Londonu in da je politika SOE, da podpira vse upornike, medtem ko je možno, da jugoslovanska vlada želi le obnoviti predvojni sistem v Jugoslaviji in zato ne želi podpreti sil, ki se upirajo silam osi, tj. partizanov.¹⁸ Sčasoma je postajalo vse bolj jasno, da Sovjetska zveza Britancem ne bo pomagala pri uveljavitvi skupne fronte Mihailović-Tito in da se obe uporniški skupini spopadata tudi med seboj. Ob vseh drugih so oktobra še Američani izročili SOE poročilo o Mihailoviću, ki je bilo zelo kritično in nenaklonjeno.¹⁹

Drugo pomembno dejstvo je bilo, da je bil Mihailović za Britance zelo slab vir za dogajanje v Sloveniji in na Hrvaškem. Nejasno in zelo, zelo skopo je obveščal London in Kairo o svojih stikih s Slovenci in Hrvati. Po večkratnem vztrajanju Britancev ga je nato predsednik vlade Slobodan Jovanović 6. septembra 1942 neposredno vprašal, ali sploh ima kakšno organizacijo v Sloveniji in na Hrvaškem. Odgovor je bil, da se v Sloveniji izvaja organizacija kot v srbskih okrajih, enako

¹⁵ NA UK, FO 317/33468/R 5417.

¹⁶ NA UK, FO 317/33470/R 5960.

¹⁷ NA UK, FO 317/33470. SOE je resnično imel težave s temi telegrami, saj so jih sprejemali na Malti, potem pa nedešifrirane pošiljali naprej v London po zvezah SIS, ta pa jih je nato pošiljal nazaj v SOE Kairo; to je trajalo vse do oktobra 1942, ko so se končno dogovorili, naj Malta vsako pošiljko preprosto pošlje še v Kairo. – NA UK, HS 7/267.

¹⁸ NA UK, HS 5/393, telegram 2. 2. 1942.

¹⁹ NA UK, HS 7/267.

v Dalmaciji, Liki, Zahodni Bosni in Vojvodini. Trdil je, da je pozimi 1941/1942 dal navodila tajniku Mačkove stranke na Hrvaškem, toda da so rezultati slabi. Ko ga je Jovanović še enkrat vprašal, ali ve, kaj je to Slovenska ‹zastava› (Zaveza), mu je Mihailović odgovoril, da je podatke o Slovenski zavezi dobil od svojega poveljnika v Sloveniji, da je to organizacija vseh političnih strank, razen komunistov, ki je usmerjena v narodnoobrambno delo in na zbiranje vojske – sicer pa, je dodal, o tem povprašajte kar Stanka Rapotca. Šele iz komentarja SOE Kairo k Mihailovičevemu odgovoru je London zvedel za sestavo Slovenske zaveze (Miloš Stare, dr. Franc Lukman, dr. Andrej Gosar, socialisti, dr. Črtomir Nagode in ostanki Čokove stranke – kar koli je to že bilo), ki da ji načelujeta dr. Albert Kramer in dr. Marko Natlačen kot nacionalna voditelja, ki pa se ne angažirata veliko in vse prepuščata Janku Mačkovšku; vsi ti podatki so izhajali iz Rapotčevih zaslišanj. Zavezo so ustanovili decembra 1941, piše dalje SOE Kairo, Karel Novak pa se je junija 1942 srečal z Mihailovičem in mu zaradi varnosti verjetno ni zaupal vseh podrobnosti (bolj verjetno pa ga vse skupaj tudi ni kaj dosti zanimalo – op. JVS). Odgovor SOE iz Londona je bil: »Zahvaljujemo se vam za informacijo. Po naših podatkih pa so Natlačena partizani umorili marca zaradi kolaboracije s silami osi. Kaže, da se klerikalna in liberalna stranka vedno bolj obračata h kolaboraciji, da bi se branili pred partizani; dejansko so notranja nesoglasja v Sloveniji veliko bolj ostra kot v drugih delih Jugoslavije.«²⁰ Sledila je poizvedba zunanjega ministra Momčila Ninčiča v Bernu, ali je res bil Natlačen ubit; Krek je namreč trdil, da tega ne verjame. SOE je podvomil še o drugih Rapotčevih navedbah, recimo o tem, da ima Mihailović po vsej Jugoslaviji organiziranih okoli 70.000 mož.

Tretji problem so bila Mihailovičeva politična stališča oziroma ozka usmeritev le na Srbijo. V SOE so že v tem času začela prihajati Hudsonova poročila, kako Mihailović po vojni načrtuje vojaško diktaturo, ki bo preprečila protisrbstvo, Srbijo razširila na etnične meje, Hrvate, ki bodo proti, pa preprosto izgnala in tako dokončno rešila hrvaško vprašanje. V FO so ugotavljali, da se Mihailović obnaša kot srbski general z ambicijami postati diktator tipa Kemal paša, ki mu je malo mar za občutljive odnose med Srbi, Hrvati in Slovenci. To je odprlo nov problem: vlada v Londonu in Mihailović se bosta morala nujno sporazumeti o vprašanju politične svobode. Vendar v Londonu SOE in FO nista izgubila upanja in jeseni so načrtovali, da bi morda skupni britansko-sovjetski poziv pripomogel k pobotanju Mihailoviča in partizanov. Hudson je menil, da to ne bo zadostovalo, da bodo potrebna še močna zagotovila vlade in generala o politični svobodi v povojni Jugoslaviji.²¹

Septembra 1942 je SOE ugotovil tudi to, da Mihailović ne želi, da bi zavezniki vzpostavili kakršne koli neodvisne in neposredne zveze s posameznimi deli Jugoslavije (razen morda s Hrvaško) mimo njega ali njegovih zastopnikov.²² SOE

²⁰ NA UK, HS 5/919, telegram iz Londona v Kairo, 29. 9. 1942.

²¹ NA UK, FO 317/33470/R 5973.

²² NA UK, HS 7/267.

pa si je ves čas leta 1942 prizadeval, da bi v Slovenijo in na Hrvaško, brez vednosti jugoslovanske vlade, lahko poslal manjše skupine na čelu z britanskimi oficirji, da bi pridobil neodvisne informacije.

Pri tem je treba poudariti, da je bil glavni cilj v očeh Britancev vedno ta, da se v Jugoslaviji organizira čim bolj učinkovito odporiško dejavnost. Ali, kot je britanska vlada (oziroma njen ambasador Rendel) večkrat poudarila jugoslovanski vladi, je »SOE organizacija, ki jo zanima le aktivni odpor v Jugoslaviji, in ni v njeni pristojnosti, da se ukvarja z jugoslovansko notranjo politiko«. ²³

Drugače kot glede Mihailovičevih zvez se Britanci nikoli niso vmešali v zveze slovenskega ministra, podpredsednika jugoslovanske vlade v Londonu in vodje SLS dr. Mihe Kreka, niti jih niso poskusili nadzorovati ali si jih podrediti. Do Kreka in od njega je k Britancem pošta je prihajala tekoče; Krek jim je posredoval pisma in poročila, pa tudi članke iz časnikov (*Donauzeitung*, *Popolo di Roma* ipd.), ki jih je na primer dobil od švicarske katoliške zveze. Pisma so prihajala iz Ljubljane (po kurirjih SLS) do Rima oziroma Vatikana in nato prek Ženeve in Berna. Britanski FO je na tako razmeroma zgodaj dobil podatke o delovanju okupatorja v Jugoslaviji in o razmerah pod okupacijo. Poznamo tudi pošto, ki jo je pošiljal Mačkovšek, dr. Vladimir Miselj pa posredoval v Londonu. ²⁴ Ko je ataše za tisk britanske ambasade v Bernu 21. decembra 1941 z diplomatsko pošto posredoval eno od poročil iz Slovenije v London, kjer je bilo namenjeno dr. Kuharju, je dobesedno zapisal, da če pošta ne bo varna, naj jo zadržijo, on pa se bo videl »s svojim Slovencem« v Ženevi zato, da bosta zagotovila, da se izpustijo vsa imena itn., in dodal: »Verjetno je zaželeno, da Miseljevega imena ni na ovojnicah.« ²⁵ Tudi Kuhar je torej dobival pošto iz Ženeve (od Mislja) in iz Vatikana.

Krek je torej imel svoje zveze s Slovenijo že od vsega začetka. Kot izhaja iz britanskega gradiva, je s svojimi spoznanji (poročili iz Slovenije in preostale Jugoslavije) seznanjal predvsem ambasadorja Rendela in Johna Bruce Lockharta iz FO, v manjši meri pa jugoslovansko vlado v Londonu. Vse kaže, da je Krek Britance obveščal bolj natančno kot pa Mihailovičevi telegrams. Britanci so namreč kmalu ugotovili, da Krek to dela na lastno roko, brez vednosti jugoslovanske vlade in njenega predsednika. Britancem je posredoval tudi tista poročila iz domovine, ki so kritizirala jugoslovansko begunsko vlado – ob tem je Britance prosil, naj vlade o tem ne obveščajo –, in celo gradivo OF. ²⁶ Včasih so se Britanci čudili, da to počne Krek, ki je verjetno, so zapisali, najbolj protikomunistični

²³ NA UK, FO 317/33465/R 2407.

²⁴ Jerca Vodušek Starič: »Dosje« Mačkovšek. Ljubljana 1994 (dalje Vodušek Starič, »Dosje« Mačkovšek).

²⁵ NA UK, FO 317/33465/R 1014.

²⁶ NA UK, FO 317/33466/R 2153.

politik tukaj. Hkrati pa je ambasador Rendel februarja 1943 zapisal: »Dejstvo je, da so Krek in njegovi, kolikor jaz lahko vidim, gotovo najbolj 'jugoslovanski' od vseh različnih elementov tukaj. Prav gotovo je Krek naredil več za spodbudo jugoslovanske ideje in si prizadeval za neke vrste razumevanje med Srbi in Hrvati kot kateri koli drug minister.«²⁷

Krekovo delovanje v jugoslovanski vladi v Londonu bo zato treba temeljito in vsestransko osvetliti, predvsem njegova stališča do Jugoslavije in preseganja sporov med Srbi in Hrvati, ki so bila včasih diametralno nasprotna od tistih, ki jih je imelo vodstvo SLS v Ljubljani, pa prizadevanja za nove slovenske meje po vojni in za mobilizacijo proti okupatorju; vse to zasluži večjo pozornost, kot je je bil deležen doslej, ali celo več, kot so je deležni nekateri drugi.

Že prvo poročilo iz Slovenije, prispelo je oktobra 1941, na Britance ni naredilo kakega posebnega vtisa. V njem je bila opisana sestava t. i. Slovene National Committeeja (Narodnega odbora) v Ljubljani, ki da je nastal spontano takoj po okupaciji in ga je tvorilo 10 članov, šest iz SLS, trije liberalci in en socialist. Narodni odbor je svojo nalogo opravil dokaj dobro, tako trdi poročilo, saj je v usodnih dneh pomiril prebivalstvo in preprečil nepotrebne javne izgrede; okupatorji so ga najprej upoštevali, ko je šlo za manjše zadeve, Italijani celo pri večjih, nato pa so ga razglasili za nepotrebne. Odbor pa še vedno obstaja. Vodje strank so izgubili svojo avtoriteto, zlasti pri intelektualcih, in stranke so neenotne. To je omogočilo komunistom, da izvajajo svojo destruktivno dejavnost. Pod svojo zaščito in vplivom so ustanovili t. i. Osvobodilno fronto, ki pa je pod popolnim nadzorom komunistov. Delajo zelo trdo, izvajajo kraje, uboje in požige, ki pa nikomur ne koristijo. Inteligenca, zlasti liberalna, se skuša umakniti iz tega gibanja. Cilji komunistov so, da bo prihodnja Slovenija zajemala celotno ozemlje, kjer živijo Slovenci, od Tagliamenta do Visokih Tur, z Istro in Prekmurjem /.../ in da bo postala sovjetska republika v konfederaciji »Južno-slovanskih sovjetskih republik«. Vse stranke, razen komunistov, nadalje piše poročilo, so za Slovenijo v Jugoslaviji, želijo pa, da Slovenija dobi avtonomijo, bodisi v federaciji ali konfederaciji. Komentar FO k temu je bil med drugim: »Žal so komunistični elementi očitno močni v Sloveniji in Sovjetska zveza bo tam našla plodna tla za širjenje boljše vizma pod pretvezo panslavizma.« Sir Orme-Sargent pa je samo dodal: »Brez vrednosti.«²⁸ Nato je prišlo še splošno poročilo o razmerah v Jugoslaviji, napisano v začetku novembra 1941, ki je po britanskem mnenju govorilo o moči komunistov v Sloveniji, kar je kazal odziv na poziv Osvobodilne fronte k temu, da bi ljudje 29. oktobra ostali doma in ne bi obiskali javnih ustanov.

Potem je Krek januarja 1942 Britancem poslal izjavo Združenih Slovencev (7 točk), zemljevid razporeditve okupacijskih sil v Jugoslaviji, podatke o upor

²⁷ NA UK, FO 317/37629/R 1717.

²⁸ NA UK, FO 317/33465/392. Poročilo je tudi trdilo, da so komunisti neposredno po okupaciji sodelovali z nacisti in fašisti in trdili, da so nacizem, fašizem in boljše vizem tri oblike novega reda, ki bo regeneriral Evropo.

na Hrvaškem, poročilo iz okupirane Dalmacije, februarja pa poročilo o razmerah v Beogradu, poročilo o dr. Vladku Mačku in poročilo o nemški upravi na Koroškem in Kranjskem, maja poročilo o streljanju talcev itd. Podobno se je nadaljevalo tudi v prihodnjih mesecih. Junija je tako Krek Britancem izročil tri poročila o trpljenju enega od izseljencev, o razmerah v nemškem taborišču Št. Vid in o trpljenju v mariborskem koncentracijskem taborišču.²⁹

Britanci so februarja 1942 ocenjevali, kakšen odnos bodo imeli do vstaje v Jugoslaviji (ali jo bodo podprli in v kolikšni meri, da se bo lahko obdržala v hribih) in kako bodo vzpostavili stik z odporniki zaradi prekinjenih komunikacij z Mihailovičevim štabom; čakali so na stik z dvema misijama, ki so ju poslali v Jugoslavijo (Henna in Hydra).³⁰ Takrat je Krek britanski ambasadi pri begunski vladi v Londonu izročil tudi razglas, ki da ga je objavila OF v Sloveniji 1. decembra 1941.³¹ Trdil je, da je razglas dobil od enega svojih tajnih dopisovalcev, kako ga je dobil oziroma kako je prišlo v London, pa Rendelu ni zaupal.³² Razglas je jasno kazal, so ocenili v FO, da je razdor med partizani in Mihailovičem popoln,³³ medtem ko jim je jugoslovanska vlada dajala dokumente z nasprotno vsebino in govorila o »a very fair understanding between the two elements«. ³⁴ Marca 1942 je SOE sporočil v FO, da so na podlagi podatkov War Officea (WO) ugotovili, da je v Jugoslaviji nameščenih 26 divizij sil osi, po čemer se da sklepati, da je večina teh dejavnih pri zatiranju upora, kar predstavlja dober temelj za to, da podprejo jugoslovanski upor.³⁵

Marca 1942 je Krek Johnu Bruceu Lockhartu prinesel pismo iz Ljubljane, ki je sicer bilo datirano 6. januarja 1942, on pa ga je prejel šele takrat. Pismo je po mnenju Britancev pisal nekdo iz klerikalne stranke. Iz njega in drugih podobnih poročil so v FO sklepali, da je vse bolj jasno, da je jugoslovanska vlada v Londonu popolnoma napačno ocenjevala utrip ljudi v svoji državi in da se prav zato komunistična propaganda širi kot požar. Ne bi bilo slabo, če bi vlada tole prebrala, so pripisali analitiki FO, čeprav politikov te vlade to verjetno ne bo zanimalo, saj so preveč zavzeti s svojimi malenkostnimi ljubosumji in spletkami. In pripisali so: nesreča je v tem, da vse kaže, da imajo komunisti monopol nad pozitivno propagando.³⁶ Aprila 1942 je sledila še ocena, da se prepad med ljudmi doma in vlado v

²⁹ NA UK, FO 317/33467/R 3821.

³⁰ Več o namenu in usodi obeh misij gl. Vodušek Starič, Slovenski špijoni in SOE, str. 277–288.

³¹ Mišljeno je pismo Vrhovnega štaba Izvršnemu odboru OF 17. 11. 1941, kjer Vrhovni štab razlaga spor med partizani in četniki v Srbiji. – Josip Broz - Tito, Zbrana dela, knj. 7, Ljubljana 1981, str. 192. Možno je, da je to bilo del Mačkovškovega gradiva, ki ga je dr. Vinko Vrhunec prinesel v Švico in poslal naprej Kreku.

³² NA UK, FO 317/33466/R2164.

³³ NA UK, FO 317/33465/R1375. Ne morem razbrati, ali Krek s tem želi negativno vplivati na naše mnenje o komunistih ali o Mihailoviču, je komentiral Rendel.

³⁴ NA UK, FO 317/33465/R1394. Podobno je trdil Miloš Sekulić, ko je prišel iz Jugoslavije.

³⁵ NA UK, FO 317/33466/R 2132. Okupatorjeve vojaške enote naj bi bile: 17 italijanskih, 5 nemških, 4 bolgarske divizije.

³⁶ NA UK, FO 317/33466/R 2153.

Londonu samo še pogloblja. Krek je seveda obveščal Britance tudi o partizanskih grozodejstvih, potem ko se je spomladi 1942 začelo obračunavanje oziroma t. i. druga faza revolucije. Vendar so ga imeli za pristranskega, čeprav jih je tudi Mihailović obveščal o t. i. komunističnem terorju oziroma o podobnem dogajanju v Črni gori, Sandžaku in Hercegovini.

Britanci so si že sredi leta 1942 na podlagi teh poročil ustvarili približno sliko o komunistih v Jugoslaviji in njihovem delovanju. Vedeli so, recimo, za Borisa Kidriča in Lovra Kuharja. Kar pravilno so ugotovili: »V Sloveniji se je močna katoliška organizacija dolgo srečevala z opozicijo malih liberalnih strank, ki so sedaj nepomembne. Sinovi liberalnih očetov in nekateri mladi katoliki so se očitno uprli prepričanju svojih očetov in postali komunisti.«³⁷ Do julija so tudi uvideli, da je treba večino upora oziroma protiosnih vojaških operacij pripisati ‚komunistom‘, čeprav se je BBC še vedno izogibal besedi partizani in so upornikom raje rekli patrioti. Obenem so še vedno objavljali pozive k enotnosti v Jugoslaviji. In začeli so podrobneje poizvedovati o velikosti Mihailovićeve in partizanske organizacije, o odnosih med Osvobodilno fronto in drugimi organizacijami v Sloveniji, o ustroju odpornišтва na Hrvaškem, o položaju Mačka ipd.

Na podlagi vsega tega so obveščevalni analitiki FO, neodvisno od politike Sovjetske zveze, sredi avgusta 1942 začeli dvomiti, kot so zapisali, ali podpirajo pravega konja v Jugoslaviji. Sredi avgusta 1942 je Ralph Murray iz PID politično-obveščevalnega oddelka FO strnil zadnje novice iz Jugoslavije o sabotajah in pretrganih zvezah v Bosni, Dalmaciji in Sloveniji. Sklepal je, da teh bojov ni bilo mogoče pripisati Mihailoviću, temveč le partizanom. Poročila je komentiral takole: »Glavni neposredni dokaz pri tem izvira od slovenskega podpredsednika Kreka, ki sam konsistentno pripisuje *vso* rezistenco v Sloveniji komunistični Osvobodilni fronti in to obžaluje. To potrjujeta tudi Novačanovo poročilo (ki je pravilno zapisal tudi ime komunističnega voditelja) in vsa obveščevalna poročila, ustna ali pisna, od Kreka ali njegovih zvez. Da je ta odpor upoštevanja vreden, potrjuje tudi nedavna italijanska uvedba nasilne represivne politike, vključno s streljanjem talcev. Kot posredni dokaz: ljubljanski tisk je nedavno poročal o uboju horjulskega župana in poštnega načelnika v Drenovem; Gajda poroča o nemirih v Beneški Sloveniji (sklepamo lahko, da na manjši ravni); obstajajo tajni in zaupni podatki o prekinitvah zvez; na sodnih procesih so bili obsojeni Slovenci, ki pa jih klerikalci poimensko ne poznajo (možno je da gre za istrske liberalce); in končno, Mussolini je v govoru v Gorici posebej poudaril Slovenijo kot območje, ki bo deležno neizprosnega zakona Rima.«³⁸

O naraščajočem vplivu partizanov so govorila tudi Krnjevićeva poročila iz Hrvaške. Kmalu so nekateri v FO zaključili, da Moskva in partizani vodijo politiko stalnega pritiska na okupatorja in se spopadajo z njegovimi enotami, pa čeprav tvegajo uničenje. Medtem pa je politika jugoslovanske vlade v Londonu,

³⁷ NA UK, FO 317/33490/R 3034.

³⁸ NA UK, FO 317/33469/R 5474.

pa tudi Kreka in Krnjevičeva za Slovenijo in Hrvaško in Mihailovića (kar potrjujejo Hudsonovi telegrami) ta, da se ohranijo sile za poznejši vojni spopad. Zato trenutno kaže, da ima naša propaganda, ki zagovarja Mihailovića, malo zveze z dejanskimi razmerami v Jugoslaviji in da naši pozivi k enotnosti odporništva nimajo prave osnove. Dokazi kažejo, da bi britansko propagiranje zatrtja partizanske aktivnosti poleg političnih posledic lahko imelo nevarne učinke v sami državi.³⁹

Celo poletje je Krek prejemal vedno bolj zaskrbljujoča poročila o okupatorjevih grozodejstvih v Sloveniji. V začetku septembra 1942 pa je prišel k ambasadorju Rendelu z novim poročilom iz Ljubljane, ki ga je dobil od Alberta Kramerja; napisano je bilo 24. avgusta in je prišlo prek Berna (Mislja) v London.⁴⁰ Kreka je poročilo zelo pretreslo, saj je že dejstvo, da je nanj naslovil telegram njegov politični tekmeč, pomenilo, da so razmere res hude. Rendel je pripisal: »Normalno bi bilo, da bi to sporočilo poslal Natlačen, slovenski ban, ki je član Krekove stranke. Toda Natlačena Srbi sumijo kvislinših nagnjenj, po mnenju Kreka neupravičeno. Krek meni, da je Kramer poslal to sporočilo zato, da jugoslovanska vlada ne bi podcenjevala njegovega pomena.«⁴¹ Sporočilo, ki je v britanskem gradivu, se je glasilo: »Zaradi izjave generala Roatte ljubljanskemu škofu, da bodo Italijani, če bo potrebno, strli celotno provinco, so vplivni krogi, vključno z Zavezo, sklenili, da je treba sprejeti oportunistično politiko slovenske kolaboracije z italijanskimi oblastmi. To je edini način, da se narod obdrži pred uničenjem in se pridobi nekaj prostora za dihanje. Tudi Mihailović to svetuje, ker je trenutno nemogoče okrepiti slovenske vojaške sile. Težko bo izbrati prave ljudi, ki bodo to izvajali, ne da bi kompromitirali Zaveze. Negotovo je tudi, do kolikšne mere bodo Italijani pripravljeni na kompromis.«⁴² To besedilo, bodisi Kramerjevo ali Staretovo, je zakrožilo od FO, WO in SIS do SOE in iz Londona do vse do Kaira.

Vemo tudi, da je Krek dobil spremni dopis Mačkovška, ki je nekoliko drugačen in pravi: »V okolnostih, ki so popisane, se pojavlja na vseh straneh želja naj bi se s posebno ekipo inavgurirala oportunistična politika izvestnega (določenega – op. J. V. S.) sodelovanja z okupatorjem. Češ, da je to edina možnost obvarovati narod pred najhujšim in omogočiti neko dobo oddiha.«⁴³ Krek je takoj pisal bolnemu Kramerju, da je sporočilo prejel, in mu odgovoril: »Prosim, ne naredite

³⁹ Prav tam.

⁴⁰ NA UK, FO 317/33470/R 5976. Komentar v FO k Krekovemu obisku je bil: »When the Slovenes are in a jam, they naturally squeel for help.« (Ko so Slovenci v zagači, po naravi kličejo na pomoč.) Toda prepričan sem, je dodal komentator, da nismo zmožni narediti več, kot da te podatke uporabimo pri propagandi.

⁴¹ Prav tam.

⁴² WO 202/158. Ko je sporočilo kot strogo tajno februarja 1943 prišlo do W. Deakina v SOE Kairo, mu je bil priložen memorandum, v katerem je pisalo, da se Zaveza očitno težko znajde med okupatorjem in OF, da sporočilo očitno izvira iz močno protipartizanskega vira in da nima velike vrednosti.

⁴³ Vodušek Starič, »Dosje« Mačkovšek, str. 118.

ničesar, kar bi pomagalo silam osi.« Krek se je torej dobro zavedal, da kakršno koli sodelovanje z okupatorjem ne pride v poštev.

Krek je Britancem pojasnjeval razmere in težave v Sloveniji, češ da so Italijani pripeljali nove enote, ki so bile namenjene boju proti partizanom, a so namesto tega napadale slovenske vasi, dobesedno iztrebljale nedolžne prebivalce in praznile vasi ob železnici. Prosil jih je, naj ukrepajo in objavijo kaka zagotovila, ki bi Slovence odvrnila od kolaboracije. Predlagal je, naj pritisnejo na Italijane, bodisi s povračilno akcijo z bombardiranjem Italije, bodisi tako, da objavijo, da bodo krivci za hudodelstva v Sloveniji obsojeni po vojni. Obenem je prosil tudi za zagotovila o združitvi Slovencev v nacionalnih mejah, podobno kot so Čehom zagotovili neveljavnost Münchenskega sporazuma. Britanci so mu odgovorili, da ne morejo dajati zagotovil za dele držav ali ljudstev, a so oba predloga upoštevali pri nadaljnjih načrtih.⁴⁴ Krekove predloge je dobil celo zunanji minister Antony Eden, vendar z jasnim pripisom podrejenih, da so ti povračilni ukrepi posledica sabotaž na progah, po katerih potuje material iz Nemčije in iz tovarn Škode v Italijo in je namenjen v Libijo (kjer je britanska vojska s težavo branila El Alamein oziroma Egipt), kakor tudi na progah, po katerih prevažajo gorivo iz Romunije v severno Italijo. Predlagali so, naj Eden omeni Slovence poimensko v enem svojih govorov in celo razmisli o omembi meja.⁴⁵ To je bil namreč čas, ko so Britanci ugotavljali, da Mihailović z brezpredmetnimi telegrami maši njihove zveze, in so vztrajno, a zaman, nanj izvajali »najmočnejši pritisk«, naj začne z napadi na nemške komunikacije, zlasti železniške, v pomoč njihovi severnoafriški fronti.

V okviru teh splošnih okoliščin je potekala vojna politična usoda dr. Marka Natlačena in SLS v okupirani Sloveniji. Politični nastop Natlačena in SLS v prvem letu in pol po okupaciji ter njihova pogajanja in povezava z drugimi strankami v Slovensko zavezo marca 1942 so že več ali manj znane stvari. Čeprav Natlačen ni postal član ožjega vodstva Zaveze, so mu pripisovali vse pomembnejše odločitve, ki jih je v tem času sprejemala SLS. Znano je, da Mačkovšek članom vodstva Zaveze, še manj pa Natlačenu (ali recimo Kocetu), ni zaupal svojih povezav s Švico in Londonom. Znano pa je tudi, da je SLS imela lastne, skrbno varovane zveze z Vatikanom po kurirjih, ki so bili večinoma duhovniki (npr. dr. Marko Kranjc). Na drugi strani, med prejemniki poročil in v britanskih analizah, dr. Natlačena posebej niso velikokrat omenjali, so pa vedeli, kdo je. Znano je poročilo Mihailovića jugoslovanski vladi januarja leta 1942, »da general Rupnik sa Natlačenom ometa rad odreda đenerala Mihailovića služeći se okupatorima

⁴⁴ NA UK, FO 317/33470/R 5976.

⁴⁵ NA UK, FO 317/33470/R 6386.

...«,⁴⁶ in mnoga druga poročila iz Slovenije, vendar vseh niso pokazali Britancem (vključno z Natlačenovim iz leta 1942).

Britanci so, kot že rečeno, pripravljali analize razmer v okupirani Evropi tudi na podlagi okupatorskega in drugega tiska. V že omenjeni analizi iz 21. oktobra 1941 so navajali tudi Natlačena. Zapisali so, da je bil do okupacije ban dravske province oziroma Slovenije in da je 18. maja 1941 poslal poročilo papežu, ki ga je potem 29. avgusta 1941 objavil World Telegram v New Yorku. Natlačenovo poročilo naj bi opisovalo množične aretacije slovenske inteligence v Mariboru in njen izgon na Hrvaško, pa množične izgone duhovščine in konfiskacijo cerkvene imovine, izgone mnogih kmetov in trgovcev; govorilo naj bi tudi o razmerah pod italijansko aneksijo, o Grazioliju, vpeljavi fašističnih organizacij itn. Britanci so ocenili, da so podatki v Natlačenovem poročilu večinoma že znani, saj krožijo po zahodnem tisku in večinoma izvirajo iz Slovenca; dodali so še svoj sklep, da imajo Italijani očitno težave s Slovenci.⁴⁷ Podobne podatke, ki niso vsebovali povsem točnih števil, je uporabljal tudi Krek. 31. avgusta je po radiu BBC govoril o konfiskacijah imovine vseh tistih, »ki so bili zvesti Jugoslaviji«, o prepovedi uporabe slovenskega jezika, odpuščanju uradnikov, pošiljanju mladih ljudi na prisilno delo v Nemčijo na podlagi nemškega ukaza 2. maja 1941. Ali pa, ko je 1. oktobra dal Daily Telegraphu »natančne«⁴⁷ številke o izgonu duhovščine na Štajerskem, češ da je ostalo le 7 duhovnikov od 474, v Ljubljani pa le 9 od 275, da so zasegli slovenske zadruge in da je bilo izgnanih že 280.000 Slovencev.

Iz britanskih analiz (npr. tiste, pripravljene na Univerzi Oxford) je bilo jasno, da so svoje ugotovitve utemeljevali na poročilih, ki jih je prejemal Krek. Pri ocenah SLS so, recimo, uporabljali poročilo s konca leta 1941, ki naj bi ga Kreku poslal eden od njegovih katoliških privržencev in je govorilo takole: Slovenska ljudska stranka (katoliki, so pripisali) je razdeljena na privržence dr. Rožmana (ki da so lojalni Kreku) in privržence dr. Gosarja, ki so se pripravljali pogajati s komunisti. In nato poročilo Kreku 6. januarja 1941, ki je trdilo: »...edino škof Rožman in nekaj študentov dela zagnano proti komunistom.« In še to, da so komunisti s svojo Osvobodilno fronto takoj po 22. juniju 1941 začeli z akcijami, medtem ko so bile druge stranke previdno neaktivne. Pa še Bičaničeva poročila o partizanih, ki da so povsod dobro organizirani in bolj množični od drugih, da odklanjajo Mihailovića kot izdajalca, da tudi drugod stranke sodelujejo s komunisti na podlagi skupnega programa, podobno kot v Sloveniji. Natlačena posebej niso omenjali.

Tudi SOE je bil okvirmo seznanjen stališči SLS oziroma klerikalcev, kot so jim rekli. Več ali manj je bilo njihovo razmišljanje podobno tistemu, ki so ga zapisali pozneje, ko so ocenjevali delovanje Karla Novaka: »Kaže, da je bil (Novak – op. J. V. S.) najprej aktivno povezan s slovenskimi klerikalci in njihovo politično organizacijo – Slovensko zavezo ter njihovo vojaško organizacijo – Vaško stražo

⁴⁶ Bogdan Krizman: Jugoslavenske vlade u izbjeglištvu 1941–1943. Zagreb 1981, str. 356.

⁴⁷ NA UK, FO 317/33466/R 2055.

(Village or White Guard), to je milica, ki so jo mobilizirali pod italijanskim pokroviteljstvom, da se bori proti partizanom. Nato se je odcepil in ustanovil svojo frakcijo, t. i. Plavo Gardo. Verjetno je Mihailović načrtoval, da bo v Sloveniji oblikoval 'ilegalno' četniško gibanje in si zagotovil enako udobno razmerje tolerance in sodelovanja z uradno Belo Gardo, kot jo imajo on in njegovi tovariši z 'legalnimi' četniki ter Nedićevo upravo v Srbiji. Klerikalci pa so bili do tega načrta nezaupljivi, saj so ga videli kot nevarno grožnjo svojemu monopolu pri podpori Italijanov.«⁴⁸

V času političnih pogajanj med slovenskimi strankami za formiranje Zaveze je Karel Novak, ki je januarja 1942 postal Mihailovičev vojaški zastopnik v Sloveniji, začel zbirati oficirje in je imel pogovore z vodstvi slovenskih strank. Pa vendar se ni sestajal z voditelji strank, je povedal, ko so ga Britanci zasliševali leta 1944, temveč ko je šlo za t. i. klerikalno stranko z dr. Milošem Staretom, dr. Markom Kranjcem in dr. Jakobom Šolarjem. Svoj štab je, kot pravi, sestavil iz predstavnikov posameznih legij (sokolske, slovenske in Pobratima) in njihovih propagandistov in z namestnikom Josipom Lesjakom. Njegove predloge o odhodu ogroženih politikov v ‚gozd‘ in formiranje enot naj bi Zaveza zavrnila, pri čemer je največjo odgovornost za to pripisoval klerikalcem. »Kot vse kaže so klerikalci takrat, kot tudi pozneje, izvajali pritisk na Zavezo, /.../ imeli so svojo lastno politiko in uporabljali svoje zveze tako z Vatikanom kot z Dražo Mihailovičem.«⁴⁹ Nesoglasja so se, kot vemo, nadaljevala s protesti klerikalcev proti ustanovitvi Lesjakove enote na terenu. Nato je Mihailović junija Novaka imenoval tudi za svojega političnega predstavnika v Sloveniji, toda klerikalci naj bi bili s tem nezadovoljni, saj so za svojega predstavnika imeli dr. Kreka, je trdil dalje Novak. Poleti so začele nastajati tudi vaške straže, ki so bile pod popolnim nadzorom klerikalcev in večinoma so jih vodili (mlajši) duhovniki; takrat je skrajna skupina pri klerikalcih (stražarji pod vodstvom Casarja in Žebota) začela zagovarjati popolno sodelovanje z Italijani in izvajati hudi propagando proti partizanom in Mihailoviću; konec leta 1942 so tudi ubili kapetana Lesjaka. Ta skrajna skupina naj bi bila v sporu s splošno politiko klerikalne stranke.

Znano je tudi, da so že v času prvih pogovorov o nastanku Slovenske zaveze jeseni 1941 nekatere skupine in sredinski, zlasti mlajši politiki zahtevali naj se s funkcij v prihodnjem skupnem telesu umaknejo kompromitirani politiki, kot je bil dr. Marko Natlačen. Kmalu se je izkazalo – in se nato ponavljalo skozi leto 1942 –, da zmerni politiki v Zavezi in nekateri posamezniki ostro obsojajo vsakršno sodelovanje z okupatorjem; vse to so vsebovala tudi njihova poročila v London Kreku (kot na primer poročilo dr. Jakoba Šolarja,⁵⁰ ki ga je Mačkovšek

⁴⁸ NA UK, HS 7/207, Četniki od aprila 1941 do julija 1944.

⁴⁹ NA UK, WO 204/12370.

⁵⁰ Šolar se je zavzemal za to, da bi se v Zavezi in v politiki SLS omilili ekstremni elementi desnice, in je nato leta 1943 celo poskušal združiti politike, ki so bili zaradi tega nezadovoljni s Slovensko zavezo.

odposlal 22. maja 1942). Ob ustanavljanju vaških straž je, dr. Andrej Gosar osebno pisal Natlačenu, da to, kar počne, ni v skladu s trenutkom, pa čeprav je tudi sam obsojal početje komunistov. Viden predstavnik sredine in član primorskega odbora Slovenske zaveze, ki se je pozneje leta 1944 tudi pogajal s partizani, dr. Josip Kamušič, je večkrat potoval v Rim in po tej poti pošiljal poročila zmernih politikov v SLS v London. Tako je, npr., VOS je že leta 1942 zaznal, da je v Rimu obiskal svetnika jugoslovanskega poslaništva v Vatikanu dr. Nikolo Moscatella in ga obvestil o nastanku vaških straž: »Vaške straže so sodelovanje z Italijani proti slovenskemu narodu in so delo SLS.« Moscatello, ki je redno pošiljal poročila vladi v London, je tudi to stališče posredoval naprej.

O umoru Natlačena pri zaveznikih ne najdemo veliko podatkov, čeprav so poročila o tem prišla v London. Poleg Mačkovška so razni viri o tem poročali v London. Tako je, Dominik Mandić je Kreku poročal, kako je znani komunist ubil Natlačena, s pripisom: »Mnogo treba žaliti da se Slovenci između sebe iztrebljuju.«⁵¹ Pozneje so Kreku poročali tudi odpravnik poslov v Lizboni M. Milovanović in drugi. V enem teh poročil, ki je prispelo prek Vatikana, je pisalo, da Italijani izrabljajo antagonizem med liberalci in klerikalci in te pritegujejo na svojo stran; klerikalni elementi sodelujejo z Italijani in jim pomagajo v boju proti partizanom predvsem s poznavanjem krajev in kot vodiči. Odziv partizanov na to je umor Natlačena.⁵² Tudi Milovanović je v strogo zaupnem poročilu Jovanoviću trdil, da je iz slovenskega vira izvedel, da so Slovenci začeli sodelovati z Italijani in da formirajo straže in odrede za boj proti komunistom; boj proti komunizmu je sedaj geslo klerikalcev, pa čeprav z Italijani, ki so izselili in zaprli okoli 70.000 Slovencev. Govorilo se je o 102 odredih, ki da so prisegli kralju in naj bi pravčasno stopili na zavezniško stran itn. Medtem sta izvršni odbor SLS in Zaveza iz Slovenije izražala zaupanje Kreku in njegovim sodelavcem v Londonu, To je Krek posredoval Rendelu.⁵³

Ko sta oktobra 1942 SOE Londonu in SIS razpravljala, kakšen bo britanski odnos do Jugoslavije in kam bodo pošiljali odposlance, so sklenili, da bodo ohranili dotedanjo politiko do Mihailovića in da bodo na Hrvaško infiltrirali agente, rekrutirane v Ameriki, o čemer bi se tajno dogovorili s Krnjevićem (in to obdržali v tajnosti pred Mihailovićem). Ko je šlo za spuščanje padalcev v Slovenijo, pa so zapisali: »Položaj v Sloveniji je zelo nevaren, ker elementi, s katerimi smo v preteklosti sodelovali in smo upali, da bomo z njimi sodelovali tudi v prihodnje, postajajo vedno bolj kolaborantski ob partizanski nevarnosti in pod pritiskom sil osi. Zaradi tega je *stik z njimi lahko nevaren* [poudarila J. V. S.]. Smo pa poskušali pridobiti FO, da izda neke vrste deklaracijo ali omembo Slovenije, ki bi jo lahko

⁵¹ Ljubo Boban: Hrvatska u arhivima izbjegličke vlade 1941–1943. Zagreb 1985, str. 224.

⁵² Prav tam, str. 383–4. Pisec pisma Živko Antić, pravi, da je težko priti do resnice o sodelovanju Slovencev z Italijani, da le povzema kar je slišal na Reki, in da prilaga pismo za dr. Kreka, ki trdi nasprotno.

⁵³ NA UK, FO 317/37629/R 1717.

tolmačili kot obljubo o vrnitvi njihovega izgubljenega ozemlja. Tako bi lahko preprečili nevarnost njihove kolaboracije.«⁵⁴

Po tihem sporazumu s SIS je SOE London zato sklenil, da bo svoje stike s Slovenijo še naprej vzdrževal po že obstoječem kanalu. V prihodnje, kot v preteklosti, so zapisali, je za nas najbolje, da se osredotočimo na liberalne kroge, in to po skritem komunikacijskem kanalu. Skozi Slovenijo tečeta dve glavni komunikacijski arteriji. Zato je treba, so dodali, usmeriti vse napore v to, da se prodre v to območje in naredi načrt za napad na večji cilj, kot je na primer železniški viadukt pri Zidanem Mostu ali Borovnici. Ker slovensko osebje še vedno upravlja večino jugoslovanskega obalnega ladjevja, je SOE London predlagal tudi, da se pridobi oziroma podkupi člane posadk. Do vseh teh sklepov smo prišli, so zaključili, ker je postalo jasno, da Mihailović ne more predstavljati združene Jugoslavije.⁵⁵

V Kairu so se s to analizo in predlogi strinjali, češ da so že ves čas naklonjeni temu, da se brez vednosti jugoslovanske vlade v Slovenijo in na Hrvaško pošlje skupine, ki bi jih vodili britanski častniki, z namenom, da pridobijo neodvisne podatke. To v preteklosti ni bilo mogoče, ker ni bilo praktičnih možnosti. Ob tem so ocenjevali, da priljubljenost partizanov temelji na tem, da nimajo nobene zveze s starim režimom; zato bi bilo treba storiti vse, da se odstranijo stara strankarska kljuseta in se vlado reorganizira tako, da bo sprejela obvezo, da izvede reforme in poda neko izjavo o odnosih med Srbi, Hrvati in Slovenci.⁵⁶

Kmalu je postalo jasno, na kar so opozarjali nekateri slovenski politiki in intelektualci že leta 1942, da za zaveznike ne bo sprejemljiva nikakršna kolaboracija. Prvega aprila 1943 je Basil Davidson poslal v SOE Kairo oceno razmer v Jugoslaviji z uvodno pripombo, da je treba narediti konec nevzdržnim razmeram v Jugoslaviji. Zato je treba pretehtati, kateri politični krogi so zanesljivi in kateri skupni imenovalci bi zadovoljil večino Jugoslovancev. Sledila je ugotovitev, da so politične stranke v Jugoslaviji izgubile na pomenu, ostali so le še naslednji politični elementi: ekstremni srbski nacionalisti, srbska levica, ekstremni hrvaški nacionalisti, hrvaško kmečko gibanje, slovenska Osvobodilna fronta in ekstremni slovenski klerikalizem. »Del desnice v Sloveniji je pripravljen iti do skrajnosti, da obdrži monopol katoliške hierarhije in buržoazije v Sloveniji in da prepreči družbene reforme ali politično svobodo. Ti ljudje kolaborirajo z italijanskimi oblastmi proti slovenski Osvobodilni fronti.«⁵⁷ In sklenil: izguba časa je, da apeliramo na hrvaške nacionaliste in na ekstremne slovenske klerikalce, to so naši sovražniki ...

⁵⁴ NA UK, HS 7/267.

⁵⁵ Prav tam.

⁵⁶ NA UK, HS 7/267.

⁵⁷ NA UK, HS 5/938.